

Ільїна Н.В. Особливості оволодіння граматичною будовою мови дітьми із нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення / Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія: [зб. наук. праць / відп. ред. В.М. Синьов]. – Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. - №28. – С. 85-88.

УДК: 376.36

**ОСОБЛИВОСТІ ОВОЛОДІННЯ ГРАМАТИЧНОЮ БУДОВОЮ
МОВИ ДІТЬМИ ІЗ НЕРІЗКО ВИРАЖЕНИМ ЗАГАЛЬНИМ
НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ**

Ільїна Н.В., к.п.н.

На сучасному етапі розвитку освіти і науки в психологічних, лінгвістичних, психолого-лінгвістичних дослідженнях підкреслюється значна роль засвоєння процесів словозміни для нормального розвитку усного мовлення дітей. Доведено, що від повноцінного оволодіння словозміною залежить не тільки стан граматичної системи мовлення, але і розвиток мовленнєвої компетенції дитини і її мовленнєвої комунікації в цілому.

Кількість дітей, що мають відхилення в мовленнєвому розвитку, невпинно зростає. Серед них значну частину складають діти 6-7 річного віку, які не оволодівають в нормативні терміни звуковою стороною мовлення, мають незначні відхилення у формуванні лексико-граматичної будови мовлення. Це група дітей із нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення (НЗНМ).

Розробкою цієї проблеми займалися такі фахівці як: Т. Бессонова, А. Іванцова, Г. Матюхіна, Л. Спірова, Г. Ястребова та інші.

Пильний інтерес проблемі вивчення і подолання нерізко вираженого загального недорозвинення мовлення приділяли дослідники: Г. Жаренкова, Н. Жукова, Г. Каше, Р. Левіна, Л. Спірова, Т. Філічева, Г. Чиркіна, С. Шаховська, Г. Ястребова та інші.

Аналізуючи стан мовлення дітей з нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення, дослідники констатують у них недостатність розвитку граматичного ладу мовлення ще в дошкільному віці (В. Вороб'їова, Г. Каше, Р. Левіна, Є. Соботович, Т. Туманова, Т.Б.Філічева, Г. Чиркіна та інші).

Проблема формування у них граматичних засобів мовлення займає важливе місце в сучасній педагогіці та логопедії. Сьогодні не достатньо повно представлений аналіз особливостей оволодіння граматичними компонентами оформлення мовленнєвого висловлювання при нерізко вираженому загальному недорозвиненні мовлення, а отже є дуже важливим ретельний аналіз становлення цих мовних операцій та пошук найбільш ефективних шляхів подолання зазначеного порушення.

Мета нашої статті – дослідити особливості оволодіння граматичною будовою мови дітьми із НЗНМ.

Грамматична система мови — це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і граматичних категоріях. Грамматична будова мови як система — це єдність абстрактних граматичних значень і їх формальних виражень, які становлять ту основу, без якої мова не функціонує. Розрізняють граматичні значення словотворення та словозміни.

На думку Т. Єфремової, словотвір – утворення слів від інших слів за допомогою певних дій, які передбачають змістовні і формальні зміни характеристик слова. Слово, отримане у результаті процесу словотворення, називається похідним, або вмотивованим. Початкове ж слово називається непохідним. Словотвір як мовленнєвий процес називається також деривацією, а його результати – дериватами. До основних словотворчих процесів відносяться афіксація (префіксація, суфіксація та інші), словоскладання, конверсія і тощо [2, с. 33].

На думку А. Залізняка, словозміна – система відповідностей, при якій кожному слову (лексемі) мови відповідає сукупність всіх його словоформ, тобто парадигма. Щоб зрозуміти, що таке словозміна, його потрібно порівняти

зі словотвором. Всі форми словозміни (словоформи) відносяться до однієї лексеми, тобто розрізняються тільки граматичним значенням (наприклад, форми «словника» і «словником» розрізняються значенням відмінка), а лексичне значення у них однакове. Навпаки, при словотворенні наявні форми відрізняються один від одного частиною свого лексичного значення (порівняйте: вчити – вчитель) і тим самим не можуть бути визнані однією і тією ж лексемою [3, с. 71].

Словозміну визначають ще й іншим чином – як механізм, що забезпечує вираження граматичних значень в словах будь-якої мови. Цей механізм складається, по-перше, з інвентарю суфіксів (закінчень) та інших граматичних засобів, по-друге, з правил їх комбінації (сюди може ставитися, наприклад, інформація, що в наказовому способі дієслова не виражається час) і, по-третє, з різних правил з'єднання цих граматичних знаків з основами [3, с. 111].

Вивчення морфологічної структури слів, розвиток процесів словозміни і словотворення має виняткове значення для розвитку лінгвістичних здібностей учнів та їх загального розвитку. Неможливо переоцінити роль розуміння структури слова у навчанні читання та письма, надалі в успішному засвоєнні учнями граматичних знань і орфографічних навичок.

Засвоєння граматичних засобів мови дитиною – це складний процес, який у своєму розвитку проходить ряд стадій: від зародкового, аморфного використання окремих мовних явищ до повного оволодіння мовними нормами [5, с. 88].

Існуючі дані показують, що у дітей з порушеннями мовлення граматичні форми словозміни, різні типи речень з'являються, як правило, в тій же послідовності, що і під час нормального розвитку мовлення. Однак при загальному недорозвитку мовлення формування граматичної будови мовлення відбувається з великими труднощами. Це проявляється в більш уповільненому темпі засвоєння граматичних форм, дисгармонії розвитку морфологічної та синтаксичної систем мови, викривленні загальної картини мовленнєвого розвитку. Це зумовлено тим, що граматичні значення завжди більш абстрактні,

ніж лексичні, а граматична система мови організована на основі великої кількості мовних правил.

У процесі нормального онтогенезу, граматичною будовою мовлення дитина починає оволодівати дуже рано. На основі ретельного вивчення розвитку граматичної будови мовлення, О. Гвоздев виділив такі періоди її формування.

Перший період - період речень, побудованих з аморфних слів-коренів, що вживаються в одному незмінному вигляді в усіх випадках їх використання (лепетні слова). Цей період чітко поділяється на дві стадії:

- а) час однослівного речення (1 р. 3 міс. – 1 р. 8 міс.);
- б) час речень з декількох слів-коренів (1 р. 8 міс. - 1 р. 10 міс.).

Другий період - період засвоєння граматичної структури речення, пов'язаний із формуванням граматичних категорій і їх зовнішнього вираження. Він має такі стадії:

- а) час формування перших форм (1 р. 10 міс. – 2 р. 1 міс.);
- б) час використання флексійної системи мови для вираження синтаксичних зв'язків слів (2 р. 1 міс. – 2 р. 3 міс.);
- в) час засвоєння службових слів для вираження синтаксичних відношень (2 р. 3 міс. – 3 р.).

Третій період - період засвоєння морфологічної системи рідної мови (3 р.-7 р.). У цей період у більшому ступені засвоюються всі одиничні форми. Спочатку засвоюється система закінчень, пізніше - система чергувань в основах [5, с. 88].

Засвоєння морфологічної системи рідної мови відбувається на основі розвитку у дітей орієнтування у звуковій формі слова. Особливо чітко це виражено у старших дошкільників. Під час засвоєння граматичної будови мови дошкільник проходить шлях від орієнтування на звукову сторону морфем до орієнтування на окремі фонематичні ознаки. Культура фонематичного слуху займає в цьому процесі одне з провідних місць.

Основою засвоєння граматичної будови є формування граматичних узагальнень.

Формування мовних узагальнень у процесі розвитку мовлення починається рано, і саме вони складають ядро психологічного механізму засвоєння мови, а не просте наслідування дорослих.

Засвоєння граматики пов'язане з когнітивним розвитком дитини, оскільки формування мовних узагальнень у мовленні передбачає роботу мислення. Процеси аналізу, синтезу, абстракції і узагальнення приводять до засвоєння лексичних і граматичних значень [5, с. 88-89].

Учні з нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення відчують великі труднощі у засвоєнні граматичної будови мови, особливо засобів і способів утворення слів.

Грамматичне оформлення їхніх усних висловлювань характеризується наявністю специфічних помилок. Це уповільнює поширення словникового запасу і підбір однокореневих слів. Недостатня сформованість граматичних форм мови неоднорідна. У частини дітей виявляється значна кількість помилок, і вони носять нестійкий характер, особливо, якщо дітям пропонується порівняти правильну і неправильну відповіді, вибір виявляється вірним. Це свідчить про те, що у цьому випадку становлення граматичного ладу мовлення знаходиться на рівні, що наближається до норми [4, с.268].

У інших дітей труднощі мають більш стійкий характер. У них навіть під час вибору правильного зразка через деякий час у самотійному мовленні з'являються, як і раніше, помилкові формулювання. Своєрідність мовленнєвого розвитку цих дітей уповільнює темп їх інтелектуального розвитку.

У дітей першого року шкільного навчання із НЗНМ типові форми числових форм іменників, дієслів і прикметників у цілому є засвоєні. Однак, під час виконання завдань на практичне визначення числа іменників можуть зустрічатися помилки. Проте, в умовах додаткової активізації уваги на граматичне оформлення висловлювання, кількість помилок знижується, що

свідчить про недостатню спрямованість уваги на словотворчі граматичні морфеми. Це підтверджують і такі вчені як Є. Соботович та Л. Смирнова.

Виконання завдань пов'язаних із перевіркою сформованості навичок узгодження числа іменника і пов'язаною із ним формою дієслова (*покажи де висять... (рушники), а де висить... (рушник)*) вказує на наявність труднощів у дітей із НЗНМ у визначенні числа іменника. Цей спосіб (синтаксичний) є більш складним у порівнянні з безпосереднім визначенням числа іменника (*покажи, де м'яч, а де м'ячі*), оскільки дитині необхідно співвіднести граматичну форму дієслова з граматичною формою іменника, а потім з наочним зразком, що і пояснює наявні помилки. У дітей із нормальним мовленнєвим розвитком не відзначається значних труднощів під час виконання таких самих завдань [1, с.73].

Що стосується категорії роду, то як відомо, категорія роду є більш абстрактною, ніж число, особливо якщо мовлення йде про неживі предмети позбавлені родової ознаки. У цих випадках визначення роду можливе лише синтаксичним шляхом (за допомогою узгодження іменника з особовим займенником 3-ї особи однини, прикметника чи порядкового числівника). У дітей із НЗНМ молодшого шкільного віку спостерігається недостатній ступінь оволодіння цим способом визначення роду, навіть на матеріалі більш простіших числових форм, на що вказує наявність у них значної кількості помилок у мовленні.

У власному мовленні дітей спостерігаються труднощі узгодження іменників та прикметників у роді (*жовта сонечко, синя море, жовта курча, зелена люстерко, червона помідор тощо*). В основному визначаються помилки під час розрізнення середнього роду, діти плутають його з жіночим (*червона яблуко, зелена плаття, жовта сонце*). Це свідчить про недостатню спрямованість уваги дітей на граматичне оформлення мовлення, чи труднощі симультанного (одночасного) охоплення синтаксичних зв'язків слів у словосполученні.

Недоліки у засвоєнні категорії роду обумовлює виникнення у мовленні дітей помилок у змішуванні відмінкових закінчень іменників, що відносяться до різних типів відмінювання. Однак, зазичай, додаткова спрямованість уваги допомагає скоротити кількість помилок.

Засвоєння відмінкових форм в онтогенезі починається досить рано і у нормі практично завершується до чотирьох років. У дітей із НЗНМ ці терміни є більш довгими, хоча у молодшому шкільному віці в активному мовленні присутні всі типи відмінкових закінчень, а парадигми відмінювання є сформованими, однак у їх використанні фіксуються помилки, що мають неоднорідний характер [4, с.269].

Частіше за все змішуються прийменники, що відбивають семантично близькі предметні значення. Так, діти змішують прийменники місцевого і давального відмінків, різні відтінки просторових відношень, що виражають місце дії, через це і відбувається невірне використання закінчення.

Не завжди розрізняються дітьми семантичні значення прийменників, що виражають просторові відносини. Так, молодші школярі першого року навчання із НЗНМ змішують між собою прийменники «у – на» місцевого відмінку зі значенням місця. Наприклад: *«Хлопчик посадив ведмедика на машину (у машину); Дівчинка везе маленьку сестричку на колясці (у колясці)»*. Відзначаються випадки недиференційованого використання прийменників «на і над» місцевого й орудного відмінків зі значенням просторового відношення. Наприклад: *«Бджілка літає на квіткою (над квіткою)»*.

Зустрічаються помилки недиференційованого використання закінчень знахідного відмінку, що позначають живі та неживі істоти. Як відомо, у іменників чоловічого роду, що позначають живі істоти збігаються форми знахідного і родового відмінків, а у іменників, що позначають неживі істоти – знахідного і називного. У процесі нормального мовленнєвого розвитку засвоєння цих закінчень завершується у віці чотирьох років. Зафіксовані помилки у дітей із НЗНМ свідчать про труднощі засвоєння названої граматичної категорії, що призводить до невірного вживання закінчень у

процесі утворення каузативних форм слів. Наприклад: «*Бачу на картинці слон, тигр, зебра (слона, тигра, зебру)*» [1, с.78].

Стан сформованості у молодших школярів із НЗНМ граматичної категорії дієвідміни і дієвідмінювання показує помилки такого плану: утворення особистих форм дієслів викликає у дітей труднощі дієвідмінювання непродуктивних форм дієслів. Нариклад: «*Я малював, ви малюваїте, вони малювають; їхати – я їхаю, ви їхаєте*».

Однією із причин такого типу помилок є недостатній рівень засвоєння парадигми дієвідміни атипових дієслів. Це підтверджують і дані досліджень В. Лотарьової, Л. Федоренко, М. Фомічової. Подібні труднощі виникають навіть у молодших школярів з нормальним мовленнєвим розвитком сьомого року життя. Це свідчить про те, що процес формування атипових форм дієслів ще продовжується [4, с.321].

Таким чином, вивчення питання специфіки оволодіння граматичною будовою мови дітьми із НЗНМ дозволяє зробити висновки щодо недостатньої сформованості у дітей цієї категорії зазначеної мовної системи. Діти у період шкільного навчання продовжують опановувати парадигматичну систему відмінювання і дієвідмінювання, однак, ще нечітко засвоюються суміжні значення морфологічних і синтаксичних категорій, що виявляється у описаних труднощах. Відставання від норми у засвоєнні граматичних категорій мови значно утруднює процес оволодіння писемним мовленням, обумовлюючи у подальшому появу специфічних помилок під час читання і письма. Такі учні відчують труднощі у засвоєнні всіх предметів шкільного циклу та потребують корекційного впливу в умовах логопедичного пункту.

Подальше дослідження зазначеної проблеми передбачає у майбутньому ґрунтовніше вивчити механізми та методи корекції порушень мовленнєвої діяльності у дітей із системними порушеннями мовлення.

Література

1. **Арушанова А. Г.** Формирование грамматического строя речи / А. Г. Арушанова – М. : Владос, 2005. – 296 с.
2. **Ефремова Т. Ф.** Современный словарь русского языка. Три в одном. Орфографический. Словообразовательный. Морфемный / Т. Ф. Ефремова. – М. : Астрель, 2010. – 700 с.
3. **Зализняк А. А.** «Русское именное словоизменение» с приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию / А. А. Зализняк – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 760 с.
4. **Корнев А. Н.** Основы логопатологии детского возраста : клинические и психологические аспекты / А. Н. Корнев. – СПб. : Речь, 2006. – 380 с., ил.
5. **Марченко І. С.** Спеціальна методика початкового навчання української мови (логопедична робота з корекції порушень мовлення у дошкільників) : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / І. С. Марченко. – К. : Слово, 2010. – 288 с.

References

1. Arushanova A. G. Formirovanie grammaticheskogo stroya rechi / A. G. Arushanova – M. : Vlados, 2005. – 296 s.
2. Efremova T. F. Sovremennyy slovar russkogo yazyka. Tri v odnom. Orfograficheskiy. Slovoobrazovatelnyy. Morfemnyy / T. F. Efremova. – M. : Astrel, 2010. – 700 s.
3. Zaliznyak A. A. «Russkoe imennoe slovoizmenenie» s prilozheniem izbrannyh rabot po sovremennomu russkomu yazyku i obshchemu yazykoznaniiyu / A. A. Zaliznyak – M. : Yazyki slavyanskoy kultury, 2002. – 760 s.
4. Kornev A. N. Osnovi logopatologii detskogo vozrasta : klinicheskie i psihologicheskie aspekty / A. N. Kornev. – SPb. : Rech, 2006. – 380 s., il.
5. Marchenko I. S. Spetsialna metodika pochatkovogo navchannya ukrayinskoyi movi (logopedichna robota z korektsiyi porushen movlennya u

doshkilnikiv) : Navchalniy posibnik dlya studentiv vishchih pedagogichnih navchalnih zakladiv / I. S. Marchenko. – K. : Slovo, 2010. – 288 s.